

Válasz

Gabler Dénes, Gesztelyi Tamás és Havas László opponensi véleményére

Mindenekelőtt köszönöm opponenseimnek gondos és gyors munkájukat, amellyel értekezésemet megbírálták és külön köszönöm szinte minden részletében pozitív értékelésüket. Értekezésem nagy részét illetőleg értékelésük lényegében egybehangzóan elismerő és helybenhagyó, ehhez hozzáfűzningalóm nincs.

A bíráló alá vetett kérdések részben a mű általános, koncepcionális részét érintik, részben egyes részletek, tárgyak feldolgozását, egyes kifejezéseket. Ezekre külön kívánok válaszolni.

I. Általános bírálati elemek

Ezek a következő tárgykörök köré csoportosíthatók: 1) az értekezésben feldolgozott leletanyag válogatásának némely szempontja, ezek alapján bekerült és kimaradt anyag; 2) néhány alfejezet hiányossága; 3) az értekezés képi dokumentációja.

1. Gesztelyi Tamás értékelése szerint a Tituli Aquincenses sorozat válogatási elveit nem helyes teljes körűen alkalmazni a kutatott területre, ti. az instrumentum domesticum-feliratokra. Ezek szerint az alapelvek szerint a *sokszorosított* és a *nem helyszínen készült* feliratokat a sorozat nem tartalmazza. Ez esetben a helyszínen készült sokszorosított feliratok, ti. edénybélyegek és téglabélyegek kimaradnak, amelyeknek pedig nagy történeti értékük van. Teljes következetességgel ez az elv tehát valóban hiányhoz vezet a feldolgozásban; opponensem maga is megjegyzi, hogy szerencsére az edénybélyegek esetében ezt az elvet nem követtem. Szerinte továbbá ezeknél a mennyiségi mutatókat jelölni kellett volna az adott katalógustételnél. Ezt valóban csak azoknál a bélyegeknél tettem meg, amelyeknél az eredeti minta nem áll rendelkezésünkre, lévén hogy ezek kutatásának egyetlen eszköze a lenyomatok. A bíráló ebből a szempontból megalapozott, egyértelműbb és valóban a további értékeléshez hasznos lett volna ezeket az adatokat megadni azoknál a bélyegeknél is, ahol az eredeti minta vagy éppen pecsétlő is megvan. Igaz, hogy ilyen corpusok léteznek (mécspbélyegeknél Iványi Dóra, edénybélyegeknél Maróti Éva feldolgozásában), de ma már teljesen elavultnak tekinthetők, elkészülésük ideje óta a leletanyag drasztikusan megnőtt.

Továbbá opponensem azt is bírálja, hogy a téglabélyegeket szelektálva nem dolgoztam fel. Elismerve, hogy ennek hasonlóképpen megvan a történeti jelentősége, erre azt kell válaszolnom, hogy ez a munka technikailag lehetetlenség lett volna. Részint az aquincumi téglabélyeg-anyag irdatlan mennyiségű, hiányosan van feltárva és dokumentálva, nagyobb részüknek jelenleg leltári száma nem, csak raktári jelzete azonosítható. Ilyen körülmények közt legnagyobb részben leltári adatok szerint kellett volna feldolgozni, ami éppen a paleográfiai jellemzők értékelését tenné illúzióvá, márpedig a munkának ez az egyik fő célkitűzése. Másfelől a típusok szétválogatása amúgy is jórészt paleográfiai jellemzők szerint történhet, vagyis maguknak a típusoknak a szelektálása lett volna esetleges, nagyon nagy hányad került volna a "bizonytalan típus" kategóriájába. Jobbnak láttam és továbbra is jobbnak tartom ezt az anyagot inkább nem közölni együtt a lehetőség szerint teljesen feldolgozott anyaggal, mint illusztratív értékkel közölni, azt az illúziót keltve, hogy ez ugyanúgy következtetések levonására alkalmas, teljes értékű kutatás.

Bírálómnak azt a megjegyzését, hogy a feldolgozott anyagban vannak nem helyben készült tárgyak is, úgymint a gemmák és gyűrűk, elismerem, de ezeknek a közlésére szintén jó okom volt. Egyfelől ezeknek készítési helyéről biztos információnk nincs (aquincumi készítésüket is inkább logikai alapon, mint bizonyítékok hatására utasítjuk el), így a teljesen következetes válogatási elv alapján tkp. sehol nem jelennének meg, így továbbra is kutatatlanok,

helyenként közöletlenek maradnának; másrészt ezek mindenképpen egyedi készítésű műtárgyak, amelyeken a felirat egyszeri és megismételhetetlen munka eredménye. Azokat a fémtárgyakat, amelyeken a felirat nem egyedi, hanem bepecsételt (ld. Kérdő–Kovács, AqFüz 8, 2001 [2002] 72/73, Burger, BudRég 16, 1955, 295-97), a corpusból kihagytam. A közel 700 feliratból összesen 13-at érint a kérdés, ezek egy része ha nem is készítésileg, de történetileg kötődhet Aquincumhoz: a névfeliratos gyűrűk például, amennyiben nem másodlagosan kerültek a helyszínre (ez sajnos többnyire kideríthetetlen), feltehetőleg az eredeti tulajdonosuk nevét tartalmazzák, vagy a név szerint is említett *Legousin*-medál együtt került elő egy valószínűleg helyi gyártmányú feliratos csontfésűvel, így meglehetősen logikus, hogy együtt szerepeljenek vagy ne szerepeljenek az anyagban.

Amivel feltétlenül egyet kell értenem, hogy mint hibát azonosítja, az a krisztogrammoknak a corpusból való kihagyása. Ezeket valóban szükséges betűjelként is értelmezni, és ezért az aquincumi feliratos emlékek sorában helyük van, hiányukat pótolnom kell.

2. Gabler Dénes felhívja a figyelmet, hogy a tárgykatalógusban szereplő irodalmi hivatkozások nem kerültek be az összesített bibliográfiába (csak a közlő folyóiratok jegyzéke), amely éppen emiatt meglehetősen vékony. Ezt mondhatni meggondolatlanul, automatikusan írtam így, a mai CIL-standardok szerint, de teljesen igazat adok neki, hogy az értekezésben világosabb és hasznosabb lett volna ezeket az egyes publikációkat is külön hozzáadni az irodalomjegyzékhez. A rövidítésekre vonatkozó javaslataival ugyanez a helyzet: szerintem is pl. nemcsak az értekezésben, hanem magában a CIL-ben is szerencsésebb volna a CIL III, mint a III rövidítés, de az utóbbi helyen ezt a rendszert módosítani nem áll módomban, így legalább az értekezés és a CIL közlési rendszere egymással kongruus.

2. Gesztelyi Tamás nézete szerint a számfeliratokról, téglafeliratokról, súlyokról és edénybélyegekről szóló alfejezetekben bővebben ki lehetett volna fejteni a tartalmi és mennyiségi kérdéseket. Megszívlelendőnek tartom a tanácsot, valóban bölcsőbb lett volna ezeket a részeket nagyobb terjedelemmel és több részletre kitekintve megírni – talán lesz még módom a jövőben ezt pótolni, mint az edénybélyegekről az értekezés leadása óta eltelt időben már megjelent (Maximinus, Pamphilus and the others. *Specimina Nova* 21-22, 2013, 75-84) c. cikkemben már meg is kíséreltem. Az albertfalvi feliratok külön kezelése esetében a helyzet hasonló. Ennek a köfeliratokban gyakorlatilag üres vicusnak a felirattani, és ennek következtében társadalomtörténeti megismerhetőségére tkp. értekezéséből derült először fény, és már csak ennek hangsúlyozására is logikus lett volna az adatokat egy külön táblázatban és annak egy alfejezetnyi szöveges értékelésében összegezni. A fahordók esetében ettől viszont az tartott vissza, hogy ezek jó részének jelenlegi fellelhetetlensége miatt döntően csak a régi leírások adataira támaszkodhattam volna, és így valószínűtlennek tartom, hogy érdemben újat tudtam volna mondani.

Bővebb feldolgozást várna Gabler Dénes is elsősorban a mutatókban, ahonnan a lelőhelyek jegyzékét hiányolja, valamint az íráshordozó tárgyak típusának mutatóját. Ebben teljesen igaza van, ezeket pótolni valóban hasznos lenne a munka felhasználói számára.

3. Gabler Dénes bírálatában szerencsésebbnek tartaná a képi dokumentáció Tituli Aquincenses-rendszerű, a szöveg mellé nyomtatott formáját. (Nem írja ugyan, de feltételezem, úgy érve, hogy a Tituli Aquincenses igencsak korlátozott méretű képeinél igényesebben, eredeti nagyságban vagy azt megközelítően.) Kezelnit talán valóban könnyebb nyomtatva, mint külön adathordozón a szöveggel egybevetni – mindazáltal megjegyzem, ez a megoldás is vetne fel új problémákat. Egyebek mellett, lévén a tárgyak nagy részéről több kép, egy ilyen nyomtatott verzió terjedelme alighanem elérné vagy túlhaladná még a 2000 oldalt is, amit szintén nem könnyű kezelni.

Következésképp potenciális kései feliratokat gyaníthatunk a datálhatatlan téglafeliratok között is. Mindez elégséges ahhoz, hogy átfogóan azt válaszolhassam: a IV. sz.-i Aquincumban a tartomány belső városaihoz képest erősebben visszaszorulva, de egy csökkenőben lévő írásbeliség biztosan létezett. A kései ABC-feliratok hiánya ezt nem cáfolja meg. Történetesen Aquincumban összesen 2 ABC-felirat maradt ránk + talán 2 albertfalvi (bár a no. 1494 feliraton inkább egy kijelölt terület mezőkre osztásáról van szó, ahol az ABC betűinek tkp. számfunkciójuk van), az, hogy ezek 1-3. század közt oszlanak meg, lehet véletlen. Ráadásul e három felirat funkciója nem állapítható meg. Noha Bilkei Irén a Gabler Dénes által hivatkozott művében meggyőzően bizonyítja, hogy az ABC-feliratok egy része írásoktatás célját szolgálja, azt semmiképp nem állíthatjuk, hogy az összes felirat, sőt talán még azt sem, hogy a többségük idetartoznék. Így hát az aquincumi írásoktatásnak egyáltalán nem tarthatunk számon valószínűsített írásos emlékét egyetlen korszakból sem. (Nem értek egyet Gabler Dénesnek azzal a nézetével sem, hogy elutasítja a Rodzińska-Nowak publikálta barbár ABC mágikus értelmezését, illetve általában az Alphabetzauber fogalmát. Éppen a germán törzsek körében ismert jelenség, hogy a saját – a III-IV. sz.-ban már bizonyítottan létező – rúnairásuk betűsorát, a FUPARK-ot használják mágikus jelként, s miért ne juthatott volna arra a gondolatra egy római betűket megismerő germán, hogy ez a betűsor is alkalmas ugyanarra, arról nem is beszélve, hogy bizonyos fokú vallási felhasználás a latin ABC-től se tagadható meg – noha kétségtelen, hogy amuletteken, átoktáblákon használata nem jellemző –, ld. a carnuntumi CIL III 11186 feliratot, ahol fogadalmi ajándékként szerepel.) A fennmaradt kései emlékek mindenestre jórészt fémfeliratokon maradtak ránk, és így a II-III. sz.-i feliratok átlagánál valamivel magasabb kulturális-társadalmi szintre utalhatnak, vagyis valamennyire azt is lehet sejteni, hogy az írástudás inkább az alsó rétegeknél csökkenhetett drasztikusan – összhangban az idézett Ammianus-adattal is, hiszen az kifejezetten a legfelső rétegre vonatkozik, amelynek egyébként kifeliratos reprezentációja az egész anyagban szinte hiányzik, ez a műfaj inkább az alsóbb rétegek önkifejezési formája volt.

3. Gesztelyi Tamás részletesen elemez egyes általam leírt paleográfiai típusokat. Megnyugtató, hogy ezt döntő többségében velem egyetértve teszi. A D és B betűk ritka fordított állású típusaira az a javaslata, hogy ezeket egymással való tévesztésből eredő hibaként értelmezzük. Logikus javaslatát köszönettel bele fogom építeni az értelmezésbe, bár persze ezek így is ritka variánsok maradnak, de legalább eredetük megmagyarázhatóbb.

4. Gesztelyi Tamás néhány konkrét esetben (11 felirat esetén) az olvasat és a feldolgozott szakirodalom pontosítását javasolja. Ebből az 1257, 1432, 1435. feliratokhoz javasolt szakirodalmi kiegészítés egyértelmű, itt egy-egy szakirodalmi adatot nem vettem észre. Az 1152. feliratnál a MVSICI M bélyeg leírásának hiányolása valami félreértés lehet, mivel ez a tárgyleírásban szerepel. Az 1542. feliratnál hiányolja, hogy az S betűn kívüli bevéséseket nem említtem. Valóban egyértelműbb lett volna, ha ezeket is leírom szóban. Szerencsére ez a paleográfiai értelmezés szempontjából végülis mindegy, mert e három jel egyértelműen nem betű, hanem ékalakú vésetek, amelyek háromszög alakban keretezik a betűjelet, díszként.

Az 1460/1-5. tárgyknál természetesen igaza van, vitatható, hogy a jelek V betűk, számok vagy *cunei*. A kevés és részben csúnyán töredékes, az 1460/5 esetében elveszett tárgynál ezt sajnos nem remélhetjük olyan tipológiai módszerekkel szétválogatni, mint az X jelzéseknél megkíséreltem. Éppen ezért találtam legjobbnak ezeket egységesen a túlinterpretálással legkevésbé fenyegető módon, a *cunei* címszó alatt tárgyalni.

Az 1217. feliratnál javasolja az IC olvasatot. Az 1. betűre már Torma K. I olvasatot javasolt, amit a *lectio variák* közt én is felsorolok – mivel az utána következő betűvel érzékelhetően szöveget zár be, ezért választottam én a valószínűbb V olvasatot, és továbbra is ezt javaslom. A 2. betű olvasati javaslata tudomásom szerint új. Ez a C egy ritkább típusával

valóban megfeleltethető, ami azonban a pannoniai előfordulásoknak csak mintegy 3%-át jelenti (pl. 1292, 1266, 76). Így hát Gesztelyi Tamás javaslatának megvan a realitása, *lectio variaként* feltétlenül fel kell venni, de úgy vélem, statisztikailag a régi olvasat még mindig valószínűbb.

5. Tekintettel rá, hogy az értekezésem katalógus-része latin nyelven készült, természetesen a bírálóknak részét kellett hogy képezze a nyelvi értékelés is. Ezen belül Gabler Dénes a *vas Arretinum* kifejezés helyett (melyet egyébként ő is helyesnek tart) a *vas Samium* használatát javasolja a tévedések elkerülése végett. Ez egy egyszerű technikai módosítás, amelyet készséggel elfogadok, bár személyesen nem félek a félreértésektől: én úgy gondolom, szakmánkban aligha található olyan kolléga, aki úgy képzelné, hogy a pannoniai sigillata-leletek arezzói termékek lehetnének.

Különösen köszönöm Havas László rendkívül alapos stílárís értelmezését (és az íráshibák aggályos felderítését, amelyeket nem kell mondani, hogy javítani fogok), amelyek nem is csak személyesen az én munkámat, hanem az egész modern CIL-projekt szaknyelvének kérdéseit érintik. Javaslatai minden esetben megfontolandóak, s azokat az egész CIL-munkacsoportnak igen hasznos megismernie. Csak egyetlen megjegyzéséhez fűznék kommentárt, midőn az *-ere praes. perf. végződés* szemben felhossa, hogy az "már legalábbis Augustus korától archaizmusnak vagy költői alaknak számított." Ezzel a nyelvi értékeléssel magam is messzemenően egyetértek. Így visszatekintve tkp. bírálatának hatására vált bennem tudatossá, hogy munkám (egyébként más latin nyelvű írásaim is) határozottan még republikánus jellegű stíluseszményt követ, és ennyiben ez az alak semmiképpen nem véletlen. Úgy gondolom, nem tartozik szorosan értekezésem tárgyához az az egyébként érdekes elméleti kérdés, hogy egy latin (vagy bármilyen idegen) nyelvű szaktudományos publikációban szükséges-e, helyes-e, hogy a szerzőnek felismerhető nyelvi stíluseszménye legyen; mindenesetre erről a kérdéstről a CIL-lel összefüggésben, annak standardja szerint készült következő publikáció elkészülte előtt nekem, ill. akármely ebben résztvevő kutatónak döntésre kell jutnia.

Budapest, 2013. szeptember 22.

Fehér Bence